

¹¹ *Моруженко А.А.* Городища лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений, жилищ и хозяйственных построек в VII–III вв. до н. э.): Автореф. дис... канд. ист. наук / ХГУ. – Х., 1969. – 22 с.; *Её же.* Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. // Советская археология. – 1985. – №1. – С.160–178; *Её же.* Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. – К., 1975. – С.133–146. *Її ж.* Городища скіфського часу на території Східної Європи // Вісник ХДУ. – 1968. – №35. – Вип.3. – С.65–73.

¹² *Болтрик Ю.В.* Шляхи сполучення Скіфії – України // Воєнна історія. – 2003. – №1. – С.45–56.

¹³ *Моруженко А.А.* Оборонительные сооружения... – С.137.

¹⁴ *Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б.* Більське городище. – К.; Гамбург; Полтава, 1999. – С.7–9.

¹⁵ *Шрамко Б.А.* Крепость скифской эпохи... – С.103–106.

¹⁶ *Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б.* Вказ. праця. – С.20.

¹⁷ *Моруженко А.А.* Оборонительные сооружения... – С.142.

¹⁸ *Шрамко Б.А.* Крепость скифской эпохи... – С.105–109.

¹⁹ *Городцов В.А.* Указ. соч.; *Rolle R., Murzin, V.Šramko A.* Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine) // Hamburger Beiträge zur Archäologie. – 1991. – №18. – S.57–84.

The article gives the facts about the development of the military engineering on the territory of Ukraine in ancient times.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.А.Коляструк*

ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ЙОГО СТАНОВЛЕННЯ У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

У статті аналізуються сучасні погляди українських і зарубіжних, передусім російських істориків, на проблему повсякденності. Зроблено огляд сучасних наукових дефініцій предмета в історичній, соціологічній, культурологічній, філософській літературі, а також запропоновано короткий екскурс становлення історії повсякденності як окремого напрямку історичного дослідження.

Останнім часом у пострадянській історіографії історія повсякденності виокремлюється у самостійний науковий напрям, головним об'єктом дослідження якого є людина в усьому розмаїтті її життєвих проявів. Про це свідчать і видавничий бум¹, і численні спеціальні публікації², і дисертаційні дослідження³, і наукові конференції, присвячені цій темі⁴.

На сучасному етапі дослідники дедалі ясніше усвідомлюють, що застарілі методологія і методика вивчення історії радянського суспільства не дозволяють поки що повною мірою переосмислити чимало важливих культурно-історичних явищ тієї доби. Історична реконструкція минулого лише на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів є далеко не вичерпною і почасти невірною. Виявилось, що так зване звичайне, повсякденне життя (окремих осіб чи соціальних груп),

* *Коляструк Ольга Анатоліївна* – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ).

«непримітна і неприваблива протилежність високих форм людського самовираження»⁵ є не просто зворотним боком, фоновим забезпеченням «великої історії» чи «історії великих», а самостійним і необхідним чинником історичного процесу. Тільки з відтворенням способу життя людей – їх праці і побуту, радощів і негараздів – можна подолати суттєвий розрив між тим, як відображається суспільство у працях дослідників і як у них представлена людина. Питання повсякчасної включеності людської особи в історичний процес, як пише А.Гуревич, нині стало одним із суттєвих і невідкладних у системі гуманітарних знань. Відповідно, пошук історика має бути спрямований на людський зміст історії⁶.

Ігнорування таких характеристик людської історії, як світосприймання, система цінностей, способи поведінки перетворює історію на ігрову арену безособистісних абстракцій. До сфер, які дозволяють отримати цілісну картину реалії епохи, належить повсякденність. Повсякденність пов'язана з екзистенціальними проблемами людини, оскільки включає і враховує світ індивідуальних переживань і вчинків. Тому вона є незамінним джерелом для сучасної науки, котру передусім цікавить людина екзистенціальна, яка не тільки пізнає довкілля, а й живе у ньому. Разом із тим повсякденність впливає на різні сфери соціального життя, будучи реальним контекстом економіки, політики, науки і техніки, релігії та філософії⁷. Саме у щоденності відбувається (або ні) індивідуальна адаптація людини до матеріального і духовного ладу життя, забезпечується (або ні) її фізичний і психологічний комфорт, формуються ціннісні орієнтації та визначаються комунікативні пріоритети, являючи собою онтологічне підґрунтя індивідуального буття людини⁸.

Але, як це не парадоксально, ця «дуже дивна»⁹ повсякденна сфера, що безпосередньо оточує людину, виявляє її культурну заданість і наповненість, була практично відсутня як предмет самостійного дослідження в історії наукової думки впритул до ХХ ст., і лише нині і постає як тема наукового дослідження, потребуючи історико-філософської емансипації¹⁰.

Одна з проблем у «науковій території» повсякденності – сама дефініція. Очевидно, як пише Пітер Берк, проблеми дефініції постають через те, що історики вступають на незнані раніше терени¹¹. На сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Її предметність видається самозрозумілою. Більшість авторів, котрі пишуть про повсякдення, не пояснюють свого предмета дослідження, отожднюючи її зі звичайним щоденним життям, способом/трибом життя, з тим, що роблять звичайні люди, побутом, приватним життям, неофіційною/непублічною сферою буття тощо, тобто говорять про різні сторони «життєвого світу» людини. Свого часу Ю.Лотман влучно зауважив, що повсякденне побутове довкілля подібне до повітря: людина помічає його тільки тоді, коли воно псується або його бракує. За його визначенням, повсякденність – це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка»¹². У своєму відомому дослідженні він пише: «Історія проходить через буденність людини, через її приватне життя. Не титули, ордени або царські милості, а «самостояння людини» перетворюють її на історичну особу»¹³.

О.Удод, один із нечисленних поки що українських дослідників повсякденності, сформулювавши системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності у вітчизняній історіографії, констатує, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому межі предмета дослідження залишаються розмитими, не окреслене й коло тих наук, які можуть мати міждисциплінарні зв'язки з історією повсякденності¹⁴.

Спробуємо проаналізувати наявні визначення повсякденності, що їх пропонують філософи, історики, соціологи, психологи, культурні антрополози.

М.Бойченко, автор тлумачної статті «Повсякденність історична», у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука» дає таке її визначення: «Це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, в якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини»¹⁵.

Відома російська дослідниця приватного життя Н.Пушкарьова визначає повсякденність як реальність, що інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісний життєвий світ¹⁶.

У спеціальному розділі «Світ повсякденності» підручника з філософії для вищих навчальних закладів повсякденність постає як єдиний універсум, джерело і вмістилище будь-яких варіантів реальності, складається зі світу твердих предметів, чуттєвих відчуттів і світу соціокультурних комунікацій та здорового глузду¹⁷. О.Золотухіна-Аболіна у монографії «Повсякденність: філософські загадки» (К., 2006) подає різні тлумачення повсякденності: 1) це просто емпіричне життя; 2) стандартизований і нормований зріз емпіричного життя, світ правил, циклів, стереотипів¹⁸. Емпіричне життя наповнене пристрастями, зіткненнями, прагненнями, воно кипить емоціями, у ньому багато агресії, боротьби, особистісної і групової конфронтації. Воно жорстоке, і гуманістичні ідеї, народжені людством, досі залишаються ліпше добрими намірами, аніж дієвими інструментами повсякденного буття. Автор підкреслює, що повсякденність і є повсякденністю через повторюваність, стереотипність, зрозумілість. Найперша і найважливіша риса повсякденності – її суспільний, колективний характер, що передбачає постійну комунікацію. Сфера повсякденності – сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом¹⁹.

Етнографи тлумачать повсякденність переважно через предметно-речовий світ, що оточує людину, забезпечуючи їй буденно-побутове існування, в ньому кодуються певні норми і стереотипи поведінки, ціннісні орієнтири та смаки.

Британський дослідник Д.Тош, який глибоко і ґрунтовно проаналізував основні тенденції історичної науки в останній третині ХХ ст., повсякденність іменує «соціальною історією» і включає до неї життєдіяльність людини вдома та на робочому місці у звичному оточенні²⁰.

Соціологи повсякденність отожднюють із «життєвим світом» чи «життєвим середовищем людей» і усвідомлюють як результат функціонування людської свідомості в системі закріплених, типових для історично конкретного суспільного організму форм життєдіяльності індивідів і соціальних груп, котрі характеризують особливості їх спілкування, поведінки і складу мислення у сферах праці, побуту, суспільно-політичної діяльності, дозвілля²¹. В.Анциферова вбачає у повсякденності процес «перетікання одного в інший життєвих моментів, які створює сама людина, співпрацюючи з обставинами для того, щоб наблизити бажану подію, розвіяти свої сумніви і страхи, розв'язати важкі проблеми»²². На її думку, повсякденність створюється щоденною практикою людини, спрямованою на задоволення її запитів. Для психологів важливими в аналізі є не тільки окремі елементи повсякденного життя, а й розуміння за ними діяльності людської психіки.

Українські культурологи І.Лосев та Я.Куденко вважають повсякденність «особливою реальністю культури», «первісною клітинкою соціальності», оскільки умови людського існування – це умови людської духовності²³. Метою і призначенням повсякденності, за Я.Куденко, є турбота про збереження органічного тіла людини і створення йому фізичного та психологічного комфорту, що виз-

начає утилітарно-прагматичний характер даного феномена. Таким чином, повсякденність – це сфера діяльності, що визначається основним смислом і спрямованістю на «проживання життя»²⁴. Російська дослідниця В.Антипіна теж розглядає повсякденність як комплекс прагматичних зусиль індивіда, спрямованих на задоволення біологічних, соціальних і духовних потреб і зміну зовнішніх умов існування людини²⁵.

Натомість філософ і культуролог Є.Анчел вважає неправомірним зводити світ повсякденності до утилітарності, до однозначної спрямованості лише на певну практичну мету. Повсякденність у певному позитивному або негативному плані виходить за межі вузько буденної практики, більше того – насичена багатьма утилітарно непотрібними моментами²⁶. Подібної позиції дотримується також і Б.Вальденфельс, який розглядає повсякденність як «плавильний тигель» раціональності: всі раціональності представлені у світі повсякденності, з нього вони походять, у ньому оновлюються²⁷.

Найчастіше повсякденність окреслюють, вдаючись до зіставлення з чимось, протиставляючи чомусь: публічне – приватне, буденне – урочисте, офіційне – неофіційне, звичайне – незвичайне, суспільно вартісне – особисто важливе, звичне – виключне тощо. Ю.Лотман вважає, що у кожному колективі з відносно розвинутою культурою «поведінка людей організується основним протиставленням: 1) звичне, щоденне, побутове, що самими членами колективу сприймається як «природне», єдино можливе, нормальне; 2) усі види урочистої, ритуальної, позапрактичної поведінки: державної, культової, обрядової, що сприймаються самими носіями даної культури як самостійно значущі»²⁸.

Засновник соціогенетичної теорії цивілізацій Н.Еліас у статті «Про поняття повсякденності» (1977 р.) наводить вісім дихотомій: повсякденність як протилежність святку; як рутинна (на відміну від надзвичайних сфер суспільства); як робочий день – на протигагу життєвому безтурботному світу буржуа, що живуть у розкошах і неробстві; як життя народних мас – у контрасті із життям високопоставлених і впливових осіб; як сфера буденних подій (суспільно незначущих); як приватне життя (сім'я, кохання, діти) – на відміну від професійного чи офіційного життя; повсякденність як буденна свідомість, тобто наївна, непродумана – на відміну від справжньої, правильної свідомості²⁹.

Відомий радянський антикознавець Г.Кнабе зазначав, що повсякденність через її зрозумілість, непомітність, навіть банальність і пересічність історики традиційно відносили до так званої закритої сфери, протиставляючи відкритій – теренам високої культури³⁰. Натомість, на його переконання, саме у повсякденності відбувається синтез «мислительних» і «матеріальних» структур, це сфера історії, яку безпосередньо переживають усі і кожен, повсякчас і щомиті³¹. Зростаючий інтерес до повсякденного учений обґрунтовує зміною ставлення до повсякденності в культурі на тій сходинці розвитку, коли відпала психологічна потреба у поділі існування на відкриті і закриті сфери³².

Сучасне історіописання повсякденності наражається і на проблему співвідношення з іншими категоріальними означеннями сфер, що дуже близькі до повсякдення, – йдеться про приватне й особисте життя, біографістику, побутописання, етноісторію, історію ментальностей тощо³³.

Відомий російський історик-антрополог М.Кром, здійснивши аналіз означеної теми, резюмує, що універсального, на всі випадки придатного поняття «повсякденність» просто не існує. Це умовна конструкція, і вона виникає у той момент і набуває таких окреслень, коли та які розмежування ми проводимо між сферами суспільного життя³⁴.

Такий висновок може видатися дезорганізуючим для істориків повсякденності. Свого часу згаданий уже Н.Еліас писав, що історія повсякденності набуває сенсу тільки тоді, коли з'являється противник, у бік якого дослідник спрямує ві-

стрия поняття повсякденності. За висловом О.Удода, історія повсякденності виросла із протесту. Це протест проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях – тільки як розвитку економічних і соціальних процесів. «Іншими словами, коли ми хочемо переглянути ту чи іншу концепцію, – пише М.Кром, – або навіть реформувати цілий напрям історичних досліджень (військову, політичну, економічну історію тощо), ми можемо вдатися до «оповсякденювання» (за висловом Б.Вальденфельса)³⁵.

Власне, зародження й еволюція такого напрямку історичних досліджень, як «історія повсякденності», підтверджує, що він був викликаний до життя необхідністю подолання певного вузького детермінізму (класового, економічного, соціально-політичного, побутово-етнографічного). ще Дж.Травельян визначав «соціальну історію» «від протилежного» – як історію народу мінус політику. Чи не визначальним чинником актуалізації тематики повсякденності в пострадянській історіографії стала передусім надмірна ідеологізація радянської історії.

До загальнотеоретичних засад історії повсякденності належать насамперед праці фундаторів феноменологічного напрямку у філософії і, зокрема, Е.Гуссерля. Саме він першим звернув увагу на значення філософського осмислення не тільки високих абстракцій, а й людської буденності, яку він називав «життєвим світом». Натхнений цими ідеями, його молодший сучасник А.Шютц запропонував відмовитися від сприйняття світу, в якому ми живемо, як наперед даного і зосередитися на аналізі процесів його складання й зумовленості, тобто на світі людської безпосередності – прагненнях, фантазуваннях, сумнівах, реакціях на безпосередні приватні події, зробивши їх науковим завданням дослідження³⁶.

Німецький історіософ Г.Ріккерт у «Філософії життя» висловився за «всебічне розуміння історії», проголошуючи метою історичного пізнання осягнення «системи цінностей», пошук «необхідної цінності». Він пропагував вивчення довколишнього світу людини, обстоював психологізацію історії, радив звернутися до самого історичного життя з усією його повнотою та багатоманітністю³⁷. Г.Ріккерт був твердо переконаний, що всебічне розуміння історії неможливе без застосування історії повсякденності як методологічного підходу.

Напередодні Другої світової війни Н.Еліас показав, наскільки відірвалось у гуманітарному знанні вивчення суспільства від вивчення індивіда. Він закликав розглядати суспільство й окремих людей як неподільні аспекти одного мінливого набору взаємозв'язків. Н.Еліас бачив розвиток цивілізацій як переплетення різних практик (виховання, пізнання, праці, влади тощо) і способів їх упорядкування. Він та його послідовники піддали вивченню зовнішній вигляд, манери поведінки, наміри, почуття і переживання, мовлення, етикет як «прояви цивілізованості» у повсякденному аспекті.

Чи не найпотужніший вплив на усамостійнення історії повсякденності справила діяльність французьких істориків М.Блока, Л.Февра із широковідомої історіографічної школи «Анналів». Вони запропонували вбачати у реконструкції повсякденного життя («la vie quotidienne») обов'язковий елемент відтворення історії в її цілісності. Один із лідерів школи «Анналів» Ж. Ле Гофф, характеризуючи концепцію тотальної історії, підкреслював, що вона «включає в себе не тільки те, що інші традиційні думки іменують культурою або цивілізацією, вона передбачає також і матеріальну культуру – техніку, економіку, повсякденне життя (бо люди в процесі історії будують житла, харчуються, одягаються і взагалі функціонують), рівно як і інтелектуальну, художню культуру, не встановлюючи між ними ні відносин детермінізму, ні навіть ієрархії»³⁸. Методології повсякденності була присвячена стаття Ле Гоффа «Історик і людина повсякденності».

У 1960-і рр. автори теорії соціального конструювання П.Бергер і Т.Лукман закликали вивчати соціальні взаємодії людей «лицем до лица», тому що члени суспільства «вважають світ повсякденного життя самозрозумілою реальністю»³⁹.

У це ж десятиліття англійці Г.Гарфінкель і А.Сікурель поставили своїм завданням показати сховані (латентні) знання, сформовані здоровим глуздом, якими людина послуговується у звичних діях, і піддати їх аналізу. Вони заклали основи соціології повсякденності (етнометодології).

Наступники перших двох поколінь школи «Анналів» вдалися до реконструкції картини світу певної епохи, соціуму, групи, зосереджуючись передусім на ментальній складовій повсякденності (загальних уявленнях про нормальне, загальних страхах, тривогах, навіюваннях тощо). Такий пріоритет був реакцією на вичерпаність відкритої позитивістами господарсько-побутової історії, що не виходила за межі опису матеріального світу та його складових об'єктів⁴⁰. Анналісти показали тісний зв'язок між трибом життя людей, їх побутом і ментальним складом, запропонувавши переорієнтувати історичні дослідження і перейти від «побутописання», тобто описової історії побуту, до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів, до комплексної історії людини, події і факти приватного життя якої можуть впливати не тільки на її власне повсякдення, а й на суспільство в цілому⁴¹.

Найбільш послідовно таке розуміння повсякденності реалізовано у працях Ф.Броделя «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіппа II» та «Матеріальна цивілізація і капіталізм». У творах Ф.Броделя повсякденність є частиною макроконтексту минулого. Говорячи про механізми виробництва й обміну, Ф.Бродель запропонував бачити в економіці будь-якого суспільства два рівні структур: життя матеріального і життя нематеріального, що охоплює людську психологію та щоденні практики⁴². Другий рівень і був названий ним структурами повсякденності. До них він відніс те, що оточує людину й опосередковує її щоденне життя – географічні й екологічні умови життя, трудову діяльність, потреби (в житлі, в харчуванні, одязі, лікуванні хворих), можливості їх задоволення (через техніку і технології). Для такого всебічного вивчення потрібний аналіз взаємодій між людьми, їх вчинків, цінностей і правил, форм та інститутів шлюбу, сім'ї, релігійних культів, політичної організації соціуму. Для реконструкції повсякденності у дусі Ф.Броделя характерне звернення до масових явищ і великих часових відтинів, щоб показати глобальні соціальні трансформації, його метод називають макроісторичним, або методом «глобальної історії».

Інше розуміння історії повсякденності сформувалося в Італії, Німеччині у 1970–1980-і рр. і набуло назви «мікроісторія» або «історія знизу». На відміну від традиційної історії («погляду згори»), дослідники цього напрямку зосередили увагу на історії соціальних низів, але не цілих класів, а малих груп чи навіть окремих родин, щоб зрозуміти їх «переживання історії», їх адаптацію до життєвих обставин чи політики державців. У контексті вивчення повсякденності йдеться не про суспільну історію як таку, а про щоденний досвід соціальних груп, про латентні важелі щоденної поведінки. В Італії у 1970-х рр. історики К.Гінзбург, Д.Леві та інші, згуртувавшись навколо журналу «Quaderni Storici», розпочали видання серії «Microstorie». Надзвичайно важливо, що їх цікавили не стільки «середній зріз», не типовість, а виключність, унікальність. Вони звернули увагу не лише на поширене, стереотипне в історії, а й на випадкове, одиничне, приватне. Вивчення випадкового, на їх думку, дозволить відтворити множинні і гнучкі соціальні ідентичності, які виникають і руйнуються під час взаємин (конкurrence, солідарності, об'єднання тощо). Тим самим вони прагнули встановити зв'язок між індивідуальною раціональністю і колективною ідентичністю⁴³.

На початку 1980-х рр. німецькі історики вдалися до вивчення соціальної історії власного суспільства у ХХ ст. Зневірившись у можливості швидких і корінних змін в економіці та суспільному житті, в безмежному процвітанні індустріального суспільства, у творчій силі глобальних рухів, учені були виразника-

ми антиглобалізму в суспільних науках. Розробку стратегічних планів зміни суспільства витіснили пошуки «малих альтернатив», нових ціннісних орієнтацій, нових можливостей і перспектив для кожної окремої людини⁴⁴. На цій основі і виникла «історія повсякденності», що трактувалась інколи як новий, «альтернативний» культурний рух, подібний до екологічного чи феміністського. «Історичні майстерні» А.Людке, Х.Медик зробили об'єктами вивчення окремих звичайних людей або їх групи, носіїв повсякденних інтересів, а через них – проблем культури як способу розуміння повсякденного життя і поведінки у ньому⁴⁵. Ця програма особливого напрямку в німецькій історіографії – історії повсякденності (німецькою – Alltagsgeschichte) – набула назви етнологічної соціальної історії.

Багатоманітність ідей, які ніс із собою новий (порівняно з броделівським) підхід до повсякденності, визначалася контекстом його виникнення – епохою постструктуралістського виклику гуманітарним знанням із його цікавістю до мови, критикою текстоцентризму, пошуком образів іншого і толерантного визнання цього іншого. За оцінкою Н.Пушкарьової, мікроісторичний підхід до повсякденності, по-перше, дозволив узяти до уваги множинність приватних доль. Історія повсякденності стала завдяки цьому реконструкцією життя непримітних людей, яке не менш вартісне для дослідника минулого, ніж життя великих людей. По-друге, ішлося про апробацію методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, описуваний підхід визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. По-четверте, саме історики нового напрямку в історичній науці скерували свої дослідження на способи життя й екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору, голоду. Звичайно, й історики броделівської школи зверталися до цих сюжетів, але саме історики, що вивчали історію повсякденності ХХ ст., були зацікавлені аналізом швидше перехідних і переломних епох, ніж періодів відносної стабільності і стагнації⁴⁶.

Спільним для двох підходів до повсякденності – і наміченого Ф.Броделем, і пропонуваного істориками нового напрямку – було нове розуміння минулого як історії знизу та зсередини, що надало голос маленькій людині як незвичайній, так і пересічній. Наслідком цього стало подолання снобізму стосовно маргіналів суспільства (злочинців, інакомислячих, представників сексуальних меншин тощо). Два підходи об'єднує також міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією, етнологією, культурологією тощо). Обидва передбачають – хоч і на різних рівнях (макроісторичному і мікроісторичному) – увагу до символіки повсякденного життя. Врешті дослідники обох напрямків визнали, що людина минулого не була схожою на людину сьогодення, вивчення цієї несхожості є шляхом до розуміння механізмів соціопсихологічних змін. У світовій науці продовжують співіснувати обидва розуміння історії повсякденності – і як реконструкції ментального макроконтексту подієвої історії, і як реалізації прийомів мікроісторичного аналізу⁴⁷.

Історія повсякденності в останній чверті ХХ ст. здобула визнання у переважній більшості національних історіографій європейців і за океаном⁴⁸. У США дослідники так званої «нової культурної історії» у 1980–1990-х рр. зосередилися на розгадуванні сенсів і символів повсякденного життя. Так, у Чиказькому університеті семінар із російських досліджень під керівництвом Ш.Фіцпатрик розпочав цикл праць у цьому жанрі. У концепції Ш.Фіцпатрик історія повсякденності окреслена як феноменальна «ужиткова практика», що включає форми поведінки, стратегії виживання та просування, якими користуються люди у специфічних соціально-політичних умовах, котрі виникли внаслідок бруталного втручання держави в усі сфери життя. До кола тем, що дають можливість розкрити повсякденні практики радянських людей за сталінського режиму, дослід-

ниця включила торгівлю, подорожі, свята, анекдоти, пошук квартири, отримання освіти/роботи, просування по службі, налагодження зв'язків і придбання покровителів, укладання шлюбу і виховання дітей, скарги і доноси, голосування й спроби уникнути впливу ворогів.

Таким чином, у полі аналізу опинились аспекти як суто приватного, особистого, навіть внутрішнього світу людини, так і офіційного, публічного, не тільки дозвіллевого, а й виробничо-професійного і суспільно-громадянського характеру. Насправді монографії Ш.Фіцпатрик про звичайне життя радянських людей у «надзвичайних умовах» – «Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: місто» та «Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки» – засвідчили значно ширше розуміння нею цього нового напрямку в історичній науці.

Вивчення історії повсякденності останнім часом активно реалізовано в Росії⁴⁹. На початку 1990-х рр. Російський державний гуманітарний університет започаткував проєкт під назвою «Росія ХХ ст.» за загальною редакцією академіка Ю.Афанасьєва, підготувавши низку видань. Четверта книга цього видання називається «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал». Значні її частини присвячені історії повсякденності: «Соціальні аспекти громадянської війни в Росії» (автор – американський професор М.Левін), «Ціна «великого стрибка». Криза постачання і споживання в роки першої п'ятирічки» (О.Осокіна), «Повсякденність 1920–1930-х років: «боротьба з пережитками минулого» (Н.Лебіна).

У середині 1990-х рр. російський історичний журнал «Родина» запровадив рубрику «повсякденність», де розглядалися питання російської щоденності різних історичних періодів, у тому числі і раннього радянського часу. Російські історики приділили увагу проблемам виховання⁵⁰, любовно-інтимних і сімейно-шлюбних стосунків⁵¹, матеріального забезпечення⁵², побуту⁵³, моди⁵⁴, девіантної поведінки городян⁵⁵. У 1999 р. професор Н.Лебіна видала окрему книгу «Повсякденне життя радянського міста: 1920–1930 роки». У передмові вона відзначила, що книга побачила світ завдяки підтримці директора Фінської академії наук Т.Віхавайнена, під керівництвом якого реалізовувався проєкт «Норми, цінності і зміни у радянському суспільстві в 1920–1950-і рр.». Упродовж 2005–2006 рр. історик вела у згаданому журналі рубрику «ХХ ст.: словник повсякденності»⁵⁶. Нині вона підготувала до друку книгу «Авоська, жидовоз, менінгітка і К°. Словник-путівник радянського городянина 1917–1991 рр.». Ця праця продовжила починання російських філологів В.Мокієнко та Т.Нікітіної «Тлумачний словник мови Совдепії. 1917–1991» (Санкт-Петербург, 1998). У Росії дослідники велику увагу приділили вивченню щоденного життя городян, передусім Москви й Ленінграда⁵⁷, хоча вже поряснішали видання про провінцію.

Отже, можна констатувати, що проблематика повсякдення дедалі набуває не тільки популярності, а й наукової самостійності, тому що вона тяжіє до комплексної реконструкції історії. І історики минулого, і історики повсякденності об'єктом свого наукового дослідження мають людську історію, але для перших ключем прочитання є подієва історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), поза їх увагою залишаються її буденні/побутові деталі, суб'єктивні/особистісні барвники. Етнограф звертається переважно до предметно-речових характеристик людського світу, що матеріалізують духовні і матеріальні цінності суспільства, залишаючи осторонь канву подій, явищ, фактів реальної історії. Біограф обіймає у своєму дослідженні певну долю, не завжди подаючи панораму епохи, суспільства в цілому. Історія ж повсякденності має виражений інтегративний характер. Її цікавить все: і вплив тих чи інших подій на повсякденне життя людей, і побут, і ментальності, і стереотипи, і казуси, і приватне життя тощо.

Особливого значення набуває історія повсякдення у переломні епохи, коли відбувається перехід до нових норм і стандартів життя або формується культура опору/конформізму нав'язуваним цінностям, відповідно вдосконалюються/дисгармонізуються вже усталені структури повсякденності. Саме на цьому етапі найчастіше зміщуються акценти зі стандартного, поширеного, пересічного до особливого, одиничного, унікального, що теж є чинником історичного процесу. Історика повсякденності цікавить, як люди самі оцінюють своє життя, самих себе, як вони співвідносять себе з імперативами суспільства, і до яких вчинків і дій спроможні за пропонованих обставин.

Повсякденна історія сучасними дослідниками прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти, одягти, де жити, чим пересуватись, чим поспілкуватись у праці і дозвіллі) та «аксіологією життя» або «стилем життя» (сенсово-смісловне наповнення, система життєвих орієнтирів – як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети). Саме екзистенційні виклики-відповіді повсякденності дають можливість інакше побачити історію.

¹ Див., напр., серію «Повседневная жизнь человечества» московського видавництва «Молодая гвардия» (2000–2006 рр.); рубрику «Повседневность» у журналі «Родина» (1993–2006 рр.) та ін.

² *Золотухина-Аболина Е.В.* Повседневность: философские загадки. – К., 2006; *Нормы и ценности повседневной жизни: Становление социалистического образа жизни в России. 1920–1930-е годы.* – Санкт-Петербург, 2000; *Российская повседневность и политическая культура: возможности, проблемы и пределы трансформации.* – Москва, 1996; *Цан-Кай си Ф.* Оправдание повседневности // Свободная мысль. – 1996. – №1. – С.18–23; *Смирнов С.А.* Путь в структурах повседневности // Человек. – 2005. – №1. – С.23–34.

³ *Куденко Я.Н.* Повседневность как реалия культурной действительности: Дис. ... канд. филос. наук. – Х., 1998; *Петрущенко С.* Повсякденність у контекстуальних реконструкціях науки: Дис. ... канд. філософ. наук. – К., 1999; *Савченко Л.А.* Повседневность: методология исследования, современная социальная реальность и практика (Социально-философский анализ): Дис. ... докт. филос. наук. – Ростов-на-Дону, 2001; *Сохань И.В.* Повседневность как универсальное основание человеческой культуры: Дис. ... канд. филос. наук. – Томск, 1999.

⁴ *Российская повседневность 1921–1941. Новые подходы: Докл. междунар. конф. (Санкт-Петербург, 16–19 авг. 1994 г.).* – Санкт-Петербург, 1995; *Демографическая модернизация, частная жизнь и идентичность в России: Докл. междунар. конф. (Москва, 27–28 февр. 2002 г.).* – Москва, 2002.

⁵ *Кнабе Г.С.* Диалектика повседневности // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С.27.

⁶ *Гуревич А.Я.* К пониманию истории как науки о человеке // Историческая наука на рубеже веков / Отв. ред. А.А.Фурсенко. – Москва, 2001. – С.166.

⁷ *Куденко Я.Н.* Указ. соч. – С.3.

⁸ Там же. – С.34.

⁹ *Золотухина-Аболина Е.В.* Указ. соч.

¹⁰ *Лосев И.* Апология обыденности, или Реквием по утопии // Императивы человечности. – К., 1987. – С.53.

¹¹ *Берк П.* Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. – К., 2004. – С.17.

¹² *Лотман Ю.М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства XVIII – начала XIX вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.10.

¹³ Там же. – С.3.

¹⁴ *Удод О.А.* Про історію повсякденності // Бористен. – 2000. – №4; *Його ж.* Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – №3. – С.6–15.

¹⁵ *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.* – К., 2002. – С.291–292.

¹⁶ *Пушкарёва Н.Л.* Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. – 2004. – №1.

- ¹⁷ Философия / Под ред. Е.В.Золотухиной-Аболиной. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.390, 391.
- ¹⁸ Золотухина-Аболина Е.В. Указ. соч. – С.7.
- ¹⁹ Там же. – С.8, 12, 15.
- ²⁰ Тош Д. Стремление к истине. – Москва, 2000.
- ²¹ Черкасов Г.К. Социальная закономерность и образ жизни. – Иркутск, 1985; Козьякова М.И. Эстетика повседневности. Материальный быт и культура Западной Европы XV–XIX вв. – Москва, 1996.
- ²² Анциферова В.А. Психология повседневности: жизненный мир личности и техника её бытия // Психологическая жизнь. – 1994. – Т.14. – №2. – С.5.
- ²³ Куденко Я.Н. Указ. соч. – С.161; Лосев И. Указ. соч. – С.55, 59.
- ²⁴ Куденко Я.Н. Указ. соч. – С.161.
- ²⁵ Антипина В. Повседневная жизнь советских писателей. 1930–1950-е гг. – Москва, 2005. – С.8.
- ²⁶ Анчел Е. Этнос и история. – Москва, 1988. – С.91–108.
- ²⁷ Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигель рациональности // Социологос. – Москва, 1991. – Вып.1. – С.39–51.
- ²⁸ Лотман Ю.М. Поэтика бытового поведения в русской культуре // Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3-х т. – Таллинн, 1992. – Т.1. – С.249.
- ²⁹ Цит. за: Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. науч. работ. – Санкт-Петербург, 2003. – Вып.3. – С.10–11.
- ³⁰ Кнабе Г.С. История. Быт. Античность // Быт и история античности. – Москва, 1988. – С.27.
- ³¹ Ястребицкая А.Л. Повседневность и материальная культура средневековья // Одиссей: Человек в истории. 1991. – Москва, 1991. – Вып.3. – С.98.
- ³² Кнабе Г.С. Диалектика повседневности // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С.27
- ³³ Кром М.М. Историческая антропология. – Санкт-Петербург, 2000. – С.18–19; Бирюкова А.Б. История повседневности: историографическая ситуация и ряд методологических проблем. – Москва, 2000; Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы истории. – 1988. – №1. – С.56–70; Бессмертный Ю.Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В поисках новых решений // Человек в кругу семьи. – Москва, 1996. – С.11–19; Репина Л.П. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема // Там же. – С.20–34; Пушкирёва Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история: Ежегодник. 2004. – Москва, 2005. – С.93–112.
- ³⁴ Кром М.М. Повседневность как предмет ... – С.12.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Шютц А. Структуры повседневного мышления // Социс. – 1988. – №2. – С.129–138.
- ³⁷ Риккерт Г. Философия жизни. – К., 1998.
- ³⁸ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Москва, 1992. – С.6.
- ³⁹ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – Москва, 1995. – С.38.
- ⁴⁰ Пушкирёва Н.Л. Предмет и методы изучения... – С.14.
- ⁴¹ Её же. «История повседневности»... – С.96.
- ⁴² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. – Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995.
- ⁴³ Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре. – Санкт-Петербург, 1997.
- ⁴⁴ Оболенская С.В. История повседневности в современной историографии ФРГ // Одиссей: Человек в истории. 1990. – Москва, 1990. – С.182–198.
- ⁴⁵ Людтке А. Что такое история повседневности? Её достижения и перспективы в Германии // Социальная история: Ежегодник. 1998/1999. – Москва, 1999. – С.77–100.
- ⁴⁶ Пушкирёва Н.Л. Предмет и методы изучения ... – С.13.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Hoffman David I. Stalinist values: The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917–1941). – Ithaca and London, 2003. – 247 p.; Sarah Davies. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934–1941. – Cambridge, 1997; Lewin Moshe. The

Making of Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia (New York, 1985); Wendy Z. Goldman. Women, the State and Revolution: Soviet Family Police and Social life, 1917–1936. – New York, 1993. – Chap.1; Lynne Viola. «Introduction» in Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistsens in the 1930s. – Ithaca, 2002. – P.9–13.

⁴⁹ Горинов М.М. Проблемы социальной истории и повседневность «страны героев» // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. – Москва, 1996. – С.268–273; Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. – Москва, 1997; Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: 1920–1930 годы. – Санкт-Петербург, 1999; Соколов А. Повседневная жизнь советских людей в 1920–е годы // История. – 1997. – № 29/30; Осокина Е.А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935. – Москва, 1993; Её же. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – Москва, 1998; Её же. Люди в годы первых пятилеток: способы и стратегии выживания // История. – 1997. – №19.

⁵⁰ Рожков А. Беспризорники // Родина. – 1997. – №9. – С.70–76; Его же. Лучше хулиганом быть, чем любовь разводить (Переход к совместному школьному обучению в 1920-е гг.) // Родина. – 2004. – №3. – С.41–46; Лебина Н. «Надо, Федя, надо...» // Родина. – 2005. – №2. – С.88–93.

⁵¹ Аптекарь П. «Вот такая вот зараза, девушка моей мечты...» // Родина. 1998. – №9. – С.77–80; Максимова Т. На кой чёрт регистрировать брак? Если ... можно и так // Родина. – 2004. – №11. – С.83–87; Исаев В. И всюду страсти роковые. Любовь на фоне социалистической стройки // Родина. – 2004. – №4. – С.67–69.

⁵² Осокина Е. Чужаков в магазин не пускать (О переboях с продовольствием) // Родина. – 1995. – №12. – С.68–72; Лебина Н. «Папа, отдай деньги маме» // Родина. – 1996. – №12; Твердюкова Е. «Кто раньше ел, тот и сейчас будет, а мы только смотрим» (Продовольственное обеспечение Ленинграда во второй половине 1930-х гг.) // Родина. – 2006. – №6. – С.80–84.

⁵³ Лебина Н. Белая фея, или как наводили марафет в Советской России // Родина. – 1996. – №9; Её же. Коммунальный, коммунальный, коммунальный мир // Родина. – 1997. – №1. – С.16–20.

⁵⁴ Кирсанова Р. Стиляги. Западная мода в СССР // Родина. – 1998. – №8. – С.72–75; Лебина Н. «Оксфорд сиреневый и жёлтые ботиночки» (Мода ленинградцев и москвичей 20–30-х гг.) // Родина. – 1994. – №9. – С.71–74; Кирсанова Р. «Гимнастерка», «джимми» и «полпред» // Родина. – 1997. – №11. – С.46–52.

⁵⁵ Лебина Н. За последней чертой (Об истории возникновения крематория и самоубийствах) // Родина. – 1994. – №8; Её же. Лёнька Пантелеев – сыщиков гроза // Родина. – 1995. – №1; Лебина Н., Шкаровский М. Деталь ночного пейзажа. Кое-что из мира проституток Санкт-Петербурга и Ленинграда // Родина. – 1994. – №1.

⁵⁶ Див.: Лебина Н. Словарь повседневности // Родина. – 2005. – №3, 5, 6; 2006. – №2, 3, 5.

⁵⁷ Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху (20–30-е годы). – Москва, 2003; Игнатова Е. Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времён основания до 40-х годов XX века. – Санкт-Петербург, 2005. – С.721–767; Утехин И. Очерки коммунального быта. – Москва, 2004.

The author of the article makes an attempt to analyze modern views of Ukrainian and foreign, first of all of Russian historians, on the problem of commonness. The article reviews modern scientific definitions of the subject in historical, sociological, cultural, philosophical literature and also proposes a short excursus of the formation of the history of commonness as a separate branch of historical research.